

1979. – Т. 12 : Листи (1903–1913). – С. 54–56.

15. Хороб С. Діалоги у відсвіті слова. Українська драматургія в типологічних зіставленнях / С. Хороб. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2013. – 308 с.

16. Detko J. Eliza Orzeszkowa / J. Detko. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1971. – 469 s.

17. Renikowa W. Orzeszkowa i teatr / W. Renikowa // Творчасць Элізы Ажэшкі і беларуская культура (160-годдзю з дня нараджэння Элізы Ажэшкі) : [пад. рэд. С. П. Мусіянкі]. – Гродна : ГрДУ, 2002. – С. 110–116.

18. Orzeszkowa E. Kassandra / E. Orzeszkowa // Stare obrazki / Eliza Orzeszkowa. – Warszawa, 1888. – S. 199–217.

STANISŁAW PRZYBYSZEWSKI I OLGA KOBYLAŃSKA: DO PROBLEMU KULTURALNEGO POGRANICZA

Tamara Tkaczuk

Doktor nauk filologicznych, docent,
katedra literatury światowej i literaturoznawstwa porównawczego,
Podkarpacki uniwersytet narodowy imienia Wasyla Stefanyka (UKRAINA),
e-mail: tamara.tkachuk@pu.if.ua

UDC: 821.161.2:821.162.2

ABSTRACT

Tkaczuk Tamara. *Stanislaw Przybyszewski in Olha Kobylanska : to the Issue of Cultural Frontier.*

The article deals with the comparative analysis of the essay «On Psychology of a Creative Personality» (1892) by S. Pshybyshovski and in prose «Poets» by O. Kobylanska, with the consideration of the problems of cultural frontier. The author of the article analyses thematic, character-semantic, syntactical-stylistic, word-building peculiarities of the narrative. The emphasis is laid on writer's use of similar characters – symbols, which testifies to their different genetic essence, and to the identity of their views on the role of art and the artist in society.

Key words: literary frontier, typology, typological similarities, artist, art.

W niniejszym artykule w sposób komparatystycznego zestawienia, z uwzględnieniem problemów pogranicza kulturalnego, przeprowadzono analizę eseju «Z psychologii jednostki twórczej. Chopin i Nietzsche» (1892) S. Przybyszewskiego i fantazji «Poeci» O. Kobylańskiej. Analizują się tematyczne, plastyczno-semantyczne, składniowo-stylowe, słowotwórcze osobliwości utworów, akcentuje się na wykorzystaniu przez pisarzy analogicznych postaci-symboli, które świadczą o różnorodnej ich genetycznej istocie, i jednocześnie wskazują na identyczność poglądów stosownie roli artysty i sztuki w społeczeństwie.

Słowa-klucze: pogranicze kulturalne, typologia, typologiczne podobieństwa, artysta, sztuka.

У статті шляхом компаративного зіставлення, з урахуванням проблем культурного пограниччя, здійснено аналіз есе «З психології творчої особистості. Шопен і Ніцше» (1892) С. Пшибишевського та фантазії «Поети» (1897) О. Кобилянської. Аналізуються тематичні, образно-семантичні, синтаксично-стильові, словотворчі особливості творів, акцентується на застосуванні письменниками тотожних образів-символів, що свідчать про їх різнорідну генетичну сутність і водночас вказують на суголосність поглядів щодо місця і ролі митця і мистецтва в суспільстві.

Ключові слова: культурне пограниччя, типологія, типологічні сходження, митець, мистецтво.

Problem typologicznej charakterystyki procesów literackich różnych narodów zawsze jest aktualnym. Bo porównują się nie tylko literatury, postacie, utwory artystyczne, a zestawiają się kultury, które stają się kontekstem historycznego rozwoju obu narodowości. Tym więcej ten problem dotyczy polsko-ukraińskich związków literackich. Jak powiedział ukraiński naukowiec H. Hrabowycz: «Centralną cechą polsko-ukraińskich stosunków literackich jest ten fakt, że to były stosunki nie literatury z literaturą, a kultury z kulturą» [3, s. 157]. W tym sensie ciekawym wydaje się literacki dialog, reprezentowany w twórczości S. Przybyszewskiego i O. Kobyłańskiej.

Chociaż istnieją liczne badania twórczości ukraińskiej pisarki I. Demczenko, T. Gundorowej, Ł. Łuciwa czy badania komparatystyczne S. Choroba, W. Morencia, D. Naływajka, S. Pawłyyczko, J. Poliszczuka, w literaturoznawstwie polskim nie ma prac komparatystycznych twórczości S. Przybyszewskiego, na czym akcentuje G. Matuszek [22, s. 279]. Potwierdza tę myśl K. Lipiński w recenzji na książkę G. Matuszek «Der geniale Pole?»: «Następnym zadaniem, które postaje przed badaczami twórczości S. Przybyszewskiego mogłaby być próba analizy komparatystycznej związków prac S. Przybyszewskiego z innymi literaturami narodowymi» [20, s. 624]. Więc to jest ważnym argumentem dla prowadzenia takiego typu badań.

Pisarze tworzyli na pograniczach, miejscach styku różnych paradygmatów (S. Przybyszewski – niemiecko-polskich), (O. Kobyłańska – niemiecko-ukraińskich) obszarów kulturowych, co jest podstawą dla badań komparatystycznych, których w tym temacie tak w polskim, jak i w ukraińskim literaturoznawstwie nie dokonano dostatecznie. Na istnienie tego problemu wskazuje G. Matuszek [22] i K. Lipiński [20]. Okoliczności pogranicza kulturalnego, – zdaniem I. Kozłyka, – umożliwiają wzajemną stymulację ruchu odrębnych narodowych literatur – uczestników tego pogranicza – we wspólnym wektorze rozwoju, o ile każda osobno będzie reprezentować nie tylko swój unikalny charakter, ale i dyskursywność tej kulturalnej wspólnoty, do której obiektywnie (i nawet irracjonalnie) należy [patrz: 8, s. 168]. Taką dyskursywność reprezentują we własnej twórczości S. Przybyszewski i O. Kobyłańska.

Dla obu pisarzy problematycznym było tłumaczenie własnych tekstów z języka niemieckiego na język ojczysty (odpowiednio polski i ukraiński). (O tym informuje korespondencja pisarzy). Jak słusznie pisze B. Bakula o bilingwizmie: «[...] przynajmniej bilingwistyczne oraz interkulturowe czynniki – to pierwsze sygnały, które umożliwiają początek procedury komparatystycznej» [1, s. 52].

S. Przybyszewski był najwięcej znanym pisarzem polskiego modernizmu. Potwierdzeniem tego jest liczna ilość przekładów jego prac na różne języki, lecz tylko jeden – w Ukrainie (przekładu poematu prozą «Z cyklu Wigilii» S. Przybyszewskiego dokonał A. Kruszelnicki we Lwowie 1899 roku). Ten fakt można wyjaśnić tym, że Lewobrzeżna Ukraina, przebywając pod władzą rosyjskiego imperium, miała możliwość posługiwać się istniejącymi przekładami w języku polskim, a Prawobrzeżna, zwłaszcza Galicja, opanowywała jego utwory w oryginale, w języku polskim, a w wypadku O. Kobyłańskiej, M. Czeremszyny – w języku niemieckim. Więc i nie było potrzeby w przekładach. Podobną sytuację można było spostrzegać na Czechach, gdzie utwory polskiego pasarza opanowywano w oryginale, w języku niemieckim.

O. Kobyłańska pochodziła z Bukowiny, kraju, w którym polietniczność zawsze bazowała się na tolerancji i wzajemnym współistnieniu kultur Ukraińców, Ormian, Niemców i żydów, Polaków i Węgrów, Rosjan, Słowaków i Cygan, co zapewniało harmonijne funkcjonowanie tego różnorodnego pogranicza. «Etniczna polifonia była gwarancją zachowania narodowej tożsamości, szkołą rozumienia, szacunku do wartości sąsiadów, istnienia blisko ze Swoim-Obcym» [16, s. 122]. Jak słusznie powiedział O. Suchomłynow: «[...] Bukowina jest nie tyle regionem współistnienia kultur, ile terytorium międzyetnicznego współdziałania, penetracji języków i tradycji, interferencji przekonań religijnych» [16, s. 122]. To nie mogło nie wpłynąć na twórczość ukraińskiej pisarki.

Więc tak dla ukraińskiej literatki, jak i dla S. Przybyszewskiego – bliskie były problemy kosmopolityczne, a nie narodowościowe. Z tego powodu w Ukrainie końca XIX wieku małe utwory prozatorskie S. Przybyszewskiego i O. Kobyłańskiej zostały skrytykowane przez ukraińskich krytyków: I. Franka, W. Szczurata.

Twórczemu dorobkowi polskiego pisarza autorka «Poetów» prorokowała niedługie istnienie i miała rację, ponieważ wkrótce po śmierci on został zapomniany. Korespondencja ukraińskiej pisarki świadczy o popularności S. Przybyszewskiego w Ukrainie, zwłaszcza w Galicji, nawet o zachwyceniu, które one wywołały wśród mieszkańców. «Ruteńcom» czyli

Ukraińcom, ona zarzuca niewiedzę wybitnych osobowości Europy jak na przykład M. Maeterlinck, Björnsson i zaznacza: «Do wszystkich możliwych i niemożliwych Przybyszewskich modlili się – czemu? Myślę, że on im do duszy przemawiał» [7, s. 529–530]. W tym sędzie-zaprzeczeniu pisarka, co paradoksalnie, za pomocą ironii, pragnąc skrytykować, nieświadomie daje wysoką ocenę twórczości pisarza i jego wpływowi na czytelników, potwierdzając umiejętności S. Przybyszewskiego w aktywizowaniu odbiorców, zadowalaniu gustów czytelniczych czyli «przemawianiu do duszy».

Taka sytuacja nie jest wypadkową. S. Przybyszewski i na Ukrainie przyciągał młodzież swoją otwartością, szczerością, obnażoną prawdą, pragnieniem odtwarzania perypetii duszy ludzkiej, zanurzał się w ukryte, zakazane sfery ludzkiego bycia. Wiadomo, że polski pisarz przez dwa razy gościł we Lwowie, mieście twórczego dialogu. Po raz pierwszy: w czerwcu 1899 roku on występuje z odczytem o metamuzyce Chopina, a 17 listopada 1903 roku na scenie teatru T. Pawlikowskiego odbyła się premiera «Śniegu». Jego utwory nie były obcym zjawiskiem w Galicji, zwłaszcza wśród młodych ukraińskich literatów pisarzy. Ukraiński pisarz, przedstawiciel «Młodej Muzy» W. Paczowski pisał, że hasło arystokratów ducha do Galicji przyniósł S. Przybyszewski. A. Kruszelnycki w 1899 roku przetłumaczył na język ukraiński «Z cyklu Wigilii» S. Przybyszewskiego (do dziś jedynie w Ukrainie), chociaż mieszkańcy Lwowa posługując się językiem polskim mogli swobodnie czytać oryginalne teksty autora. Więc i O. Kobyłańska nie była obojętna do jego estetyki.

W twórczości O. Kobyłańskiej i S. Przybyszewskiego doszukujemy się dużo wspólnych intencji, co świadczy o istnieniu wewnątrz-kontaktowych związków między pisarzami.

Filozoficzne idea F. Nietzschego są podstawą, na której formowały się ich światopoglądowe pozycje. Chociaż na dżenderowe pytania pisarze odpowiadają w indywidualny sposób, jednak fizjologizm dominuje w ich retoryce.

Ukraińska pisarka demonstrowała własną charyzmę, pisząc: «Idę tylko swoją drogą i nie uważam na tłum» (to była bardzo śmiała deklaracja kobiety w Ukrainie) [7, s. 531]. W ukraińskiej literaturze końca XIX wieku dominowały przeciwstawne intencje, zwłaszcza aksenty na utylitarnej, dydaktycznej roli sztuki.

Polski autor w rozprawie «Confiteor» też podkreśla sprzeczność między sztuką a tłumem, odznaczając, że literatura nie powinna pełnić funkcję służenia społeczeństwu. Te wspólne idee O. Kobyłańska i S. Przybyszewski wygłaszają we własnych utworach: odpowiednio w fantazji «Poeci»

(1897) oraz eseju «Z psychologii jednostki twórczej. Chopin i Nietzsche (1892). Więc bycie pisarzy na pograniczu sprzyjało konstruowaniu w ich narracjach podobnych postaci, rozwiązaniu w identyczny sposób aktualnych dla epoki „fin de siècle» problemów. Bo zdaniem I. Limborskiego «[...] globalne i lokalne [...] powstają w nowym świetle dynamicznych i niejednoznacznych procesów „spotkania” tak zwanych „silnych” i „słabych” kultur, „swojego” i „obcego”, „centralnego” i „marginalnego» [9, s. 2]. Więc «połączenie problemów globalizacji z imperatywem wsparcia dialogu międzykulturalnego pobudzają szczegółowo przypatrzeć się ku wzajemozwiązkowi różnych narodowych typów myślenia artystycznego i do tych wypadków kulturalnego współdziałania, kiedy „swoje” w artystycznym dyskursie krztałtowało się jak alternatywa „obcemu”, w wyniku czego w historyczno-kulturalnym planie pojawiły się oryginalne, [...] nietradycyjne postacie artystycznej reprezentacji świata i człowieka» [9, s. 2]. Przejrzmy się ku postaci jednostki twórczej, reprezentowanej w utworach obu pisarzy.

Problem roli artysty i sztuki jako jednostek niezależnych od społeczeństwa występuje swoistym odbiciem ducha epoki, brzmi on na jej ogólnym naukowym, moralno-etycznym tle, kiedy popularyzowały się nietzscheańskie idee «przewartościowania wartości», «śmierci Boga», szerzyła się radykalna krytyka chrześcijańskiej moralności, teoria E. Durkheima o dualności ludzkiej natury, koncepcja «potoku świadomości» amerykańskiego psychologa U. Jamesa, bergsonowska teoria dwóch źródeł religii i moralności, psychoanalityczne rozprawy S. Freuda. Te idee zachwyciły tak polskie, jak i ukraińskie środowiska literackie, w których wzrastała twórcza osobowość S. Przybyszewskiego i O. Kobyłańskiej.

O. Kobyłańska wogóle nie przyjmowała utworów Przybyszewskiego: «[...] Ile razy zaczynałam jego utwory czytać – tak i nie mogłam ich przeczytać do końca. To wieczne grzebanie [...]» [7, s. 414]. Mimo tego jej poglądy na artystę, jako jednostkę niezależną od tłumu i społeczeństwa, są podobne z ideami polskiego pisarza.

Esej Przybyszewskiego oraz fantazja O. Kobyłańskiej odczytują się jako filozoficzno-psychologiczne studia, które składają się z dwóch rozpraw, o czym informują ich tytuły. Jednak w utworach także połączono elementy nastrojowości, muzyczno-lirycznych medytacji. Narracje odsłaniają skomplikowane pytania ludzkiej egzystencji, różnią się szerokim wykorzystaniem aluzji i reminiscencji, obliczonych na rekonstruowanie przez odbiorcę artystycznych niedomówień, co świadczy o encyklopedycznej erudycji autorów.

Obu pisarzy tworzą binarne opozycje artysta-tłum, które są polarne, bieguny ich odtrącają się, między nimi nie może zanikać przyciąganie. Na

przykład w liście do O. Makoweja od 6 stycznia 1903 (przypomnimy, że właśnie w tym roku odbyły się premiery dramatów Przybyszewskiego we Lwowie) autorka pisze: «Nie mogę zgodzić się z tym, że pisarz powinien schodzić do publiki, w ten czas, kiedy ona nie może jego całkiem zrozumieć, bo dość już pisania, by wszystkich zadowolić...» [7, s. 418]. Porównajmy tezę z «Confiteor»: «Artysta nie jest sługą ani kierownikiem, nie należy ani do narodu, ani do świata, nie służy żadnej idei, ani żadnemu społeczeństwu» [23, s. 143–144].

Pierwszorzędnym dla artystycznego odzwierciedlenia pisarze uważają perypetie duszy ludzkiej, psychologiczne problemy, które tworzą główne kolizje utworów. Dusza – podstawa sztuki, najwyższy punkt wymiaru, doskonałość, absolut. Artysta porównuje się z bogiem, O. Kobyłańska tytułuje artystę «bogiem ziemi», świętym, S. Przybyszewski – «Panem Panów», «świętym i czystym», który «światłość Boga przenika» [23, s. 143–144]. Sztuka jest rodzajem mistycznego objawienia, a twórca kreowany jest, zdaniem autorów, na rewelatora prawd najwyższych, traktowany jako mag i prorok, utrzymujący kontakt z absolutem. «Bóg, zdaniem O. Kobyłańskiej, osobiście nie mógł zajmować się poezją i w tym celu stworzył artystów» [6, s. 132]. Utworom właściwy subiektywizm, narracyjność, synkretyzm monologicznego mówienia z dialogicznym, opowieść prowadzi się od pierwszej osoby. Oddzielne sądy pisarz łączy w jedyną całość, zmieniając ich i tworząc ekspresywność, poniedgie (nadwerężność) gwałtowność, nieprzewidywalność. On jest kategoryczny, a przy tym pozycja autora częściowo się unifikuje.

S. Przybyszewski umożliwia dla odbiorcy wnioskować, wyłączając kategoryczność, oświeceniowo-patriotyczną retorykę upewniając dominantę subiektywności estetycznych wartości, co było jednym z głównych cech przejścia od literatury oświeceniowej do właśnie modernistycznej. Przesunięcie akcentów w twórczości z zewnętrznych kolizji w wewnętrzne determinanty ludzkiego życia – główna tendencja w europejskich literaturach „fin de siècle” i to spostrzegano się na różnych gatunkowych poziomach, o tym piszą O. Bżezina, U. Donadini, I. Franko, H. Ibsen, O. Kobyłańska, M. Maeterlinck, S. Przybyszewski, A. Sowa, Łesia Ukrainka, W. Wynnyczenko, S. Wyspiański.

Mamy przykład utworu prozatorskiego, w którym syntetycznie połączone dydaktyczne elementy z liryczną dygresją, symbolicznymi postaciami. Dydaktyzm występuje czynnikiem łączącym, natomiast liryzm się różni. W utworze ukraińskiej pisarki liryzmem nasycona cała miniatura, która spełniona melodyjności. Natomiast S. Przybyszewski gwałtownie przechodzi do skrupulatnych imperatywów, tonów lirycznych, co semantycznie nie

uzgadnia się z ogólną jednolitością utworu. W „Poetach” narracja strukturuje się na podstawie alogizmu.

Wertykalną zwięzłość tekstów tworzy system słów-kluczy (konceptów Łotman), które niosą główne semantyczne obciążenie: u O. Kobyłańskiej łańcuch kojarzeń: «porankowa dusza» – «poeci» – «artyści» – «wyborna publika» – «Kapłani piękna» – «twórcy porankowych dusz» – «kwiaty ludzkości» i w finale utworu – «żebracy», co świadczy o nieuniknionym przejściu od wzniosłości do upadku, bezradności, tonacja utworu jest obniżającą. Odpowiednio w utworze S. Przybyszewskiego: «jednostka twórcza» – «twórcza osobowość» – «Kapłani dusz», – «naga dusza». Poetom w utworach obu pisarzy opozycjonuje «tłum» – «ciżba» – «nierozgarnięta rzesza».

Analogiczne sentencje podaje i polski modernista, jednak wykorzystując kształt badania naukowego. Stąd nasycenie mowy artystycznej terminologią z dziedziny filozofii, fizjologii, psychologii. Ale już na końcu 2-jej części narracji autor, pragnąc przekazać niepowtarzalność muzyki F. Chopina, wprowadza liryczne postacie przyrody, stworzone przez muzykę. Mamy przykład syntezy sztuk: artystycznej, malarskiej i muzycznej. Analogiczne zjawiska spostrzegają się i w twórczości O. Kobyłańskiej, na co do dziś nie zwracali uwagę naukowcy.

Szereg podobnych analogii można przedłużać. Więc pogranicze w obszarze którego tworzyli S. Przybyszewski i O. Kobyłańska nie rozłącza, a tylko łączy i jak powiedział M. Bachtin: «Każdy kulturalny akt istotnie żyje na granicy: w tym jego ważność i znaczenie. Oddzielony od granic on traci podstawę, staje się pustym [...] wyradza się i umiera» [2, s. 503]. O. Kobyłańska i S. Przybyszewski własną twórczością demonstrują, że granicy w przestrzeni kultury przewidują pewny dialog, nie patrząc na to, że dotrzymywali się różnych poglądów wobec sztuki. Taki dialog stał się źródłem konstruowania nowej jakości, którą jest twórczość inonacjonalnych pisarzy.

BIBLIOGRAFIA

1. Бакула Б. Кілька міркувань на тему інтегральної компаративістики / Б. Бакула // Слово і Час. – № 3. – 2002. – С. 50–58.
2. Бахтин М. М. Ответ на вопрос редакции «Нового мира» // Бахтин М. М. Литературно-критические статьи / [сост. С. Г. Бочаров и В. В. Кожин] / М. М. Бахтин. – Москва : Худож. лит., 1986. – С. 501–508.
3. Грабович Г. Польсько-українські літературні взаємини: питання культурної перспективи / Г. Грабович // Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есеї, полеміка / Г. Грабович. – Київ : Критика, 2003. – С. 129–157.
4. Гундорова Т. І. Femina melancholica : Стаття і культура в гендерній

утопії Ольги Кобилянської / Т. І. Гундорова. – Київ : Критика, 2002. – 272 с.

5. Демченко І. А. Особливості поезики Ольги Кобилянської : [монографія] / І. А. Демченко. – Київ : Твім інтер, 2001. – 208 с.

6. Кобилянська О. Ю. Поети // Оповідання / О. Ю. Кобилянська ; [упоряд., післям. І. О. Денисюка]. – Львів: Каменяр, 1982. – С. 132–137.

7. Кобилянська О. Ю. Твори : в 5 т. – Київ : ДержвидавУкраїни, 1963. – Т. 5 : За ситуаціями. Статті та спогади. Автобіографії. Листи / О. Ю. Кобилянська ; [упоряд. Ф. П. Погребенник]. – 751 с.

8. Козлик І. В. Теоретичне вивчення філософської лірики і актуальні проблеми сучасного літературознавства / І. В. Козлик. – Івано-Франківськ : Поліскан ; Гостинець, 2007. – 591 с.

9. Лимборский И. В. Встреча «своего» и «чужого» в национальном художественном сознании : рецепция русской литературы в украинской культуре начала XIX века / И. В. Лимборский // Зарубіж. літ. в шк. України. – 2008. – № 12. – С. 2–4.

10. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – Текст – Семиосфера – История / Ю. М. Лотман. – Москва : Языки русской культуры, 1996. – 464 с.

11. Луців Л. Ольга Кобилянська / Л. Луців. – Нью-Йорк ; Джерзі Сіті : Свобода, 1965. – 71 с.

12. Моренець В. П. Національні шляхи поетичного модерну першої половини XX ст. : Україна і Польща / В. П. Моренець. – Київ : «Основи», 2002. – 327 с.

13. Наливайко Д. С. Теорія літератури й компаративістика / Д. С. Наливайко. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 347 с. : портр.

13. Павличко С. Д. Дискурс модернізму в українській літературі : [монографія. – 2-ге вид., перероб. і доп.] / С. Д. Павличко. – Київ : Либідь, 1999. – 447 с.

14. Поліщук Я. О. Міфологічний горизонт раннього українського модернізму : [літ. студії] / Я. О. Поліщук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1998. – 296 с.

15. Сухомлинов О. М. Культурні пограниччя : новий погляд на стару проблему : [монографія] ; Бердянський ун-т менеджменту і бізнесу ; Спілка польських вчених Бердянська / О. М. Сухомлинов. – Донецьк : Юго-Восток, 2008. – 211 с. : іл.

16. Хороб С. І. Українська модерна драма кінця XIX – початку XX століття (Неоромантизм, символізм, експресіонізм) / С. І. Хороб. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – 413 с.

17. Dybel P. Urwane ścieżki : Przybyszewski – Freud – Lacan / P. Dybel. – Kraków : Universitas. – 2000. – 326 s.

18. Hutnikiewicz A. Młoda Polska / A. Hutnikiewicz. – Warszawa, 1996. – 484 s.

19. Lipiński K. Recenzje i przeglądy / K. Lipiński // Wiadomości Kulturalne. – 1996. – № 20. – S. 624.

20. Łuczyński K. Dwujęzyczna twórczość Stanisława Przybyszewskiego (1892–1900) / K. Łuczyński. – Kielce : Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, 1982. – 102 s.

21. Matuszek G. «Der geniale pole?» Niemcy o Stanisławie Przybyszewskim (1892–1992) / G. Matuszek. – Kraków : Universitas, 1996. – 283 s.

22. Przybyszewski S. Confiteor / S. Przybyszewski // Wybór pism / [opr. R. Taborski] / S. Przybyszewski. – Wrocław : Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1966. – 347 s.

23. Przybyszewski S. Z psychologii jednostki twórczej. Chopin i Nietzsche / S. Przybyszewski // Wybór pism / [opr. R. Taborski] / S. Przybyszewski. – Wrocław : Zakł. nar. im. Ossolińskich, 1966. – S. 3–36.